

वर्णोच्चारणको वैज्ञानिकता र त्यसको लिप्यंकन

- शंकरमान राजवंशी

नृत्यावसाने नठराजराजो
बनाद ढक्कां नवपंचवारम् ।
उद्धर्तुकामः सवकादिसिद्धा
चेतद्विमर्षे शिवसूत्रजालम् ॥

श्री महादेवबाट वर्णको शुद्ध उच्चारणको तरीका पाणिनिले पाएका हुन् भन्दछन् । वर्णको शुद्ध उच्चारणको क्रियाकलापलाई लिएर पाणिनिले शब्दशास्त्रको निर्माण गरे । महादेवबाट प्राप्त भएको वर्णको जुन शुद्ध उच्चारण हो त्यो महादेवले आफ्नो डमरुको शब्दद्वारा दिएका हुन् भन्ने वृद्ध आचार्यहरूको भनाइ छ । महादेवबाट प्राप्त भएको वर्णको शुद्ध उच्चारण यस प्रकार छ ।

“अइउण् । ऋलृक् । ऐओङ् । एऔच् । ह्यवरट् । लण् । यमङणनम् । ऋभ्य् । घढधष् । जवगडदश् । खफछठथचटतव् । कप्य् । शषसर्, । हल् । इति माहेश्वराणि सूत्राणि ।”

यसलाई छरं पददा साचैने डमरुको स्वर कै भान पर्दछ । त्यसकारण सायद उक्त वर्णको उच्चारण महादेवको डमरुको शब्दबाट भएको हुन सक्छ । उक्त उच्चारणको शब्दलाई एक एक सूत्र गरी जम्मा १४ सूत्रमा पाणिनिले आफ्नो शब्दशास्त्र व्याकरणमा संलग्न गरेका छन् । ती वर्णको शुद्ध उच्चारण हामीले गर्नुपर्दा कहांबाट कसरी हुन्छ भन्ने कुरा पाणिनिले वैज्ञानिक तरीकाबाट यसरी बताएका छन् ।

वर्णको उच्चारण गर्नेहान्नो स्वरयन्त्रमा विभिन्न वर्णको

उच्चारण गर्दा विभिन्न किसिमको क्रिया हुन्छ । त्यस क्रियालाई प्रयत्न भनिको छ । त्यो प्रयत्न दुई किसिमबाट हुन्छ भनिएको छ । आभ्यन्तर र बाह्य । आभ्यन्तर प्रयत्नमा हुने यन्त्रका पांच पुर्जा छन्— स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट, ईषद्विवृत, विवृत र संवृत । यी पांच पुर्जाको संचालनद्वारा आभ्यन्तर प्रयत्न भन्ने यन्त्रको क्रिया हुन्छ । त्यस क्रियाबाट वर्णको उच्चारण हुन्छ । अनि बाह्य प्रयत्नमा हुने यन्त्रको क्रिया हुन्छ । त्यस यन्त्रका एघार पुर्जा छन्— विवार, संवार, श्वास, नाद, घोष, अघोष, अल्पप्राण, महाप्राण, उदात्त, अनुदात्त र स्वरित । यी एघार पुर्जाको संचालनद्वारा वर्ण व्यक्त हुन्छ । जस्तै फोनबाट रिकर्ड बजाउंदा त्यसमा सियो राखिएको हुन्छ । पहिले त्यस सियोद्वारा कोरेर रिकर्डमा रहेको लबज उच्चारण हुन्छ । त्यो उच्चारण कम्प भएर सियोको माथि रहेको साइफर (लबजस्पष्टीकरण यन्त्र) मा पुग्छ र त्यस साइफरले लर्ज स्पिकर (शब्दप्रकाशन यन्त्र) द्वारा रिकर्डमा रहेको लबज व्यक्त गरी प्रकाश गराइदिन्छ । फोनको आविष्कार गर्नेले पनि आभ्यन्तर प्रयत्न र बाह्य प्रयत्नको तत्व विचार गरेर नै फोनको आविष्कार गरेको हुनुपर्छ ।

माथिका चौध सूत्रमा उल्लिखित वर्णहरूमा अ.इ.उ. ऋ. लृ. ए. ओ. ऐ. औ. लाई अच्वर्ण अर्थात् स्वरवर्ण र

बाकीलाई हल्वर्ण अर्थात् व्यञ्जमवर्ण भन्दछन् । हल्वर्णहरू सचवर्णको मिश्रण नभई गतिमान हुंदैनन् । यसरी हाँको शरीरमा आत्माको मिश्रण भई शरीर गतिमान भएको छ त्यसरीनै हल्वर्ण पनि स्वरवर्णको मिश्रण भई गतिमान भएको छ । जस्तै कूमा अ मिल्दा 'क' कूमा इ मिल्दा कि' कूमा उ मिल्दा 'कु' इत्यादि रूपले हल्वर्णहरू गतिमान हुन्छन् । त्यसकारण वर्णमध्येमा स्वरवर्ण मुख्य छ । महादेवबाट प्राप्त भएका सर्वप्रथम वर्णमध्येमा अचू वर्णका नो र हल्वर्णका तेत्तीस ओटा छन् । तिनै वर्णहरू विभिन्न स्वरमा परिणत हुँदा अनेक वर्ण बनेका छन् ।

ती हल्वर्णका तीन प्रकृति छन् । क देखि म सम्मका वर्णको स्पर्श प्रकृति, य, र, ल, व को अन्तस्थ प्रकृति, श, ष, स, हकी ऊष्म प्रकृति भनी बताएको छ । जस्तै हाँको शरीरमा वात, पित्त, कफ गरी तीन प्रकृति छन् । कुनै शरीर वातप्रधान, कुनै शरीर पित्तप्रधान र कुनै शरीर कफप्रधान भए जस्तै हल्वर्णमा पनि कुनै स्पर्शप्रकृतिप्रधान, कुनै अन्तस्थप्रकृतिप्रधान, कुनै ऊष्मप्रकृतिप्रधान छन् । यी प्रकृति मिसिएको हाँको स्वरयन्त्रमा कुन कुन पुजाबाट कुन कुन वर्ण व्यक्त हुन्छन् भन्ने कुरा यसरी बताइन्छ ।

१. स्पृष्ट प्रयत्नका दुई शाखा छन्—अल्पप्राण र महाप्राण । स्पृष्ट प्रयत्नबाट अल्पप्राणमा गएर विवार, श्वास र अघोष तत्व मिली क, च, ट, त, प वर्णको उच्चारण हुन्छ । त्यस्तै संवार, नाद, घोष तत्व मिली ग, ज, ड, द, ब, ङ, ञ, ण, न, म वर्णको उच्चारण हुन्छ । स्पृष्ट प्रयत्नबाट महाप्राणमा गएर विवार, श्वास र अघोष तत्व मिली ख, छ, ठ, थ, फ वर्णको उच्चारण हुन्छ ।

२. ईषत्स्पृष्ट प्रयत्नबाट अल्पप्राणमा गएर संवार, नाद र घोष तत्व मिली य, र, ल, व वर्णको उच्चारण हुन्छ ।

३. ईषद्विवृत प्रयत्नबाट महाप्राणमा गएर विवार, श्वास र अघोष तत्व मिली श, ष, स वर्णको उच्चारण हुन्छ । त्यस्तै संवार, नाद र घोष तत्व मिली ह वर्णको उच्चारण हुन्छ ।

४. विवृत प्रयत्नबाट उदात्त, अनुदात्त र स्वरितमा

गएर इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, वर्णको उच्चारण हुन्छ ।

५. संवृत प्रयत्नबाट उदात्त, अनुदात्त र स्वरितमा गएर अ वर्णको उच्चारण हुन्छ ।

आभ्यन्तर प्रयत्नका पाँच पुजाहरूको क्रिया तथा अर्थ स्पृष्ट — स्पर्श गर्नु ।

ईषत्स्पृष्ट — अलिकति स्पर्श गर्नु ।

विवृत — खुला गर्नु ।

ईषद्विवृत — अलिकति खुला गर्नु ।

संवृत — सबैतिर खुला गर्नु ।

बाह्य प्रयत्नका एघार पुजाहरूको क्रिया तथा अर्थ

श्वास — श्वास निकाल्नु ।

संवार — उच्चारण गर्दा घाँटीमा दबाउ पार्नु ।

नाद — आवाज गर्नु ।

घोष — स्वर गुल्जार गर्नु ।

अघोष — लामो स्वर गुल्जार गर्नु ।

अल्पप्राण — थोरै प्राण खर्च गर्नु ।

महाप्राण — बढी प्राण खर्च गर्नु ।

उदात्त — उच्च स्वर गर्नु ।

अनुदात्त — नीचो स्वर गर्नु ।

स्वरित — ठिक्कको स्वर गर्नु ।

उपर्युक्त पुजा तथा मसलाहरूबाट वर्ण व्यक्त हुन्छन् भनी पाणिनिले जो बताए यी कम वैज्ञानिक कुरा होइन । यसकारण स्वरतत्वको वैज्ञानिक अनुसन्धान तिनताका भइसकेको थियो भन्ने कुरा थाहा हुन्छ ।

स्वरभेदमा थोरै समय लगाएर बोलिनेलाई ह्रस्व, त्यसको डबल समय लगाएर बोलिनेलाई दीर्घ र तेबर समय लगाएर बोलिनेलाई प्लुत भनिएको छ । त्यसैलाई नाके स्वर गरी बोल्दा अनुनासिक र नाके स्वर नगरी बोल्दा अननुनासिक भनी बताएको छ । यसमा उदात्त, अनुदात्त र स्वरितका भेदले प्रस्तार गर्दा अ को अठार किसिमका भेद बन्दछन् । यस्तै किसिमले अरू स्वरवर्णका पनि भेद बन्दछन् । जस्तै 'अ' को भेद निम्न प्रकारको बन्छ ।

अनुनासिक

ह्रस्व उदात्त । ह्रस्व अनुदात्त । ह्रस्व स्वरित ।
दीर्घ उदात्त । दीर्घ अनुदात्त । दीर्घ स्वरित ।
प्लुत उदात्त । प्लुत अनुदात्त । प्लुत स्वरित ।

यो भयो नाके स्वरबाट बोल्दाको नौ भेद । यसैलाई अनुनासिक अर्थात् नाके स्वर नगरी बोल्दा नौ भेद हुने भए । तब अनुनासिक र अनुनासिकका दुबै भेद गरी जम्मा १९ प्रकारका भेद हुने भए । यसरी अ, इ, उ, ऋ को १८ भेद, लृ को दीर्घ नहुनाले १२ भेद र ए, ओ, ऐ, औ को ह्रस्व नहुनाले १२ भेद बताएका छन् । अब वर्णोच्चारण हुँदा कुन कुन वर्णले कहाँ कहाँ अमर पाउँछ भन्ने कुराको स्थाननिर्देशन यसरी गरिएको छ ।

अ, क, ख, ग, घ, ङ, ह को कण्ठस्थान (घांटीभित्र-
बाट उत्पन्न हुने ।)

इ, च, छ, ज, ङ, ञ, य, श को तालुस्थान (माथिल्लो
दाँतको भित्री गिजामा
जिभ्रो स्पर्श भई उत्पन्न
हुने ।)

ऋ, ट, ठ, ड, ढ, ण, र, ष को मूर्धस्थान (माथिल्लो
दाँतको भित्री गिजानिरको
खाल्डामा जिभ्रो ठक्कर
लागी उत्पन्न हुने ।)

लृ, त, थ, द, ध, न, ल, स को दन्तस्थान (दाँतमा
जिभ्राको स्पर्श भई उत्पन्न
हुने ।)

उ, प, फ, ब, भ, म को ओष्ठस्थान (दुई ओठको
स्पर्श भई उत्पन्न हुने ।)

ए ऐ को कण्ठतालु स्थान (घांटी र
माथिल्ला दाँतको भित्र गिजा-
मा असर पारी उत्पन्न हुने ।)

ओ औ को कण्ठओष्ठस्थान (घांटी र
ओठमा असर पारी उत्पन्न हुने ।)

व को दन्तओष्ठस्थान (दाँत-
सहित दुई ओठको स्पर्श
भई उत्पन्न हुने ।)

यो कुरा हामीले वर्णको उच्चारण गर्दा विचार गरी हेरेको खण्डमा उपर्युक्त वर्णका स्थाननिर्देशन राम्ररी थाहा हुन्छ । जुन जुन वर्णको जुन जुन स्थाननिर्देशन दिइएको छ याद गरी तत् तत् स्थानबाट वर्णको उच्चारण गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । अनि वर्णको शुद्ध उच्चारण हुन्छ र धर्म प्राप्त हुन्छ । अशुद्ध वाक्य उच्चारण गरेर संकल्प गरेको धर्मबाट फल प्राप्त हुँदैन भनेर शास्त्रमा बताएको छ । त्यसकारण महादेवबाट प्राप्त भएको वर्णलाई शुद्ध उच्चारण गर्न सक्ने हुनु बेश छ । यदि त्यसो गनरी केवल काम चलाउसम्म मात्र विचार गर्ने हो भने 'त' वर्ण र 'ट' वर्णमा; ञ र व मा; श, ष र समा एक थरी मात्र चलन गरे पर्याप्त छ । जस्तै अंग्रेजले 'त' वर्णको उच्चारण गर्दैन । त्यसैले उनीहरूको लबजमा 'त' वर्णको आवश्यक छैन ।

महादेवबाट प्राप्त भएको वर्णोच्चारणलाई पाणिनिले आफ्नो शब्दशास्त्रको ग्रन्थमा १४ सूत्रको रूपले जो समावेश गरे त्यो लिपिवद्धरूपमा समावेश गरे होलान् भन्न सकिन्छ । किनभने उनको व्याकरणशास्त्रको ३ अध्याय र पाउको २१ सौं सूत्रमा लिपि शब्दको प्रयोग गरिएको पाइएको छ । जस्तै "दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादि-
बहुनान्दीर्किलिपिलिविबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबा-
ह्वह्यन्तद्धनुरःषु"

यस प्रमाणबाट तिन ताका लिपिको प्रचलन भइसकेको थियो भन्ने ज्ञात हुन्छ । तर तिन ताकाको लिपिको आकारप्रकार कस्तो थियो भन्ने कुरा ज्ञात हुन सकेको छैन । कारण तिन ताकाको लिपि भेटिएको छैन । यी पाणिनिको समय यथार्थ निर्णय गर्न सकेका छैनन् । तर यी पाणिनि मौर्यकालभन्दा धेरै अधिका हुन् भनी विद्वान्हरूले ठग्याएका छन् । प्राचीन लिपिमा अहिलेलाई सबभन्दा पुरानो लिपि मौर्यकालको पाइएको छ । त्यस लिपिलाई ब्राह्मी लिपि भन्दछन् । सायद सो ब्राह्मी लिपि पाणिनिताकाको लिपिकै विकासरूप हुन सक्छ ।

लिपिको अंकनविषयमा सर्वप्रथम सूत्र लिपिबाट भएको हो भन्ने एकथरि विद्वानको बनाइ छ । त्यस विषयमा पाणिनिको व्याकरणसूत्र तथा त्यसको ग्रन्थलाई लक्ष्य तथा हेतु मानी यस्तो तर्क दिएको छ । पीरको चित्रलिपि सूत्रलिपिको लागि विशेष महत्त्वको छ । पीरमा दुई फीट-भन्दा लामो दबिलो एक किसिमको जोरीलाई क्वीपु

भन्दछन् । यही क्वीप्मा धेरै किसिमका रंगीविरंगी धागाहरू बाँधिएका हुन्छन् । त्यही धागाको गांजाबाट विभिन्न भाव जनाउने पीरुवासीको चलन छ । यिनीहरू शुरुमा त रूखको बोक्रा तथा लहराबाट काम चलाउथे । यो नेपाली समाजमा पनि आजसम्म बिसँने बानी हटाउन परेमा मानिसले आफ्नो तनो या पछ्यौराको टुप्पो गांठो पार्ने चलन छ । अर्को कुरा अक्षरलाई नेपालीमा वर्ण भन्ने पद प्रयोग हुन्छ र पहिलो अक्षर सिक्ने पुस्तकलाई 'वर्णमाला' भनिन्छ । वर्णको माने रंग हो । पहिले त रंगबाट भाव व्यक्त गर्दथे । पछि यही काम अक्षरले लिए-पछि अक्षरलाई वर्णमाला भनियो । संस्कृतमा संक्षिप्त नियमलाई सूत्र भन्ने चलन छ । पहिले सूत्र (जोरी) बाट भाव याद गर्ने चलन भएकोले यी छोटकरी नियमलाई सूत्र भनेको बुझिन्छ । यी कुराबाट कुनै समयमा हाम्रो समाजमा पनि सूत्रलिपिको चलन थियो भन्ने अनुमान हुन्छ ।

यस कुराको तथ्यका लागि पीरुको क्वीप् लिपि र हाम्रो लिपिसंग दाँजेर कति सादृश्य मिल्छ भन्ने कुरा हेर्नुपर्छ । अर्को कुरा सूत्रलिपिको नाम कुनै ग्रन्थमा पनि उल्लेख भएको पाइएको छैन । फेरि वर्णको अर्थ रंगलाई मान्न सकिने कुरा पनि छैन । किनभने चार वर्ण छत्तीस जात भन्ने चलन छ । यहाँ वर्णको अर्थ रंगलाई लिएको छैन । कुनै कुराको बयान गर्दा वर्णन गर्ने भन्दछन् । यहाँ पनि वर्णको अर्थ रंगलाई लिएको छैन । इत्यादि कुराको विचार गर्दा उक्त तर्कलाई प्रामाणिक मान्न अलि गाह्रो छ ।

अब वर्णको आकृति कुन तरीकाले बनेको होला भन्ने कुराको विचार गर्दा वर्णको स्वरभेद, स्वरतरंग, स्वरको उच्चारणस्थान र स्वर उच्चारण गर्ने प्रयत्न यी कुराबाट वर्णको आकृति बनेको होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

जस्तै 'अ' को उच्चारण गर्दा संवृत प्रयत्न हुन्छ र मुख खुला पार्नुपर्छ । त्यस अनुसार ब्राह्मी लिपिमा 'अ' को आकृति बनेको देखिन्छ । 'उ' को उच्चारण गर्दा ओठ अलि बढ्ता निकाल्नुपर्छ । त्यसअनुसार ब्राह्मी लिपिमा 'उ' को आकृति बनेको देखिन्छ । 'च' को उच्चारण गर्दा जिभ्राले तालुस्थान छुनुपर्छ । त्यसैअनुसार ब्राह्मी लिपिमा 'च' को आकृति बनेको देखिन्छ । 'ढ' को उच्चारण गर्दा जिभ्रो फट्कारेर केही बटार्नुपर्छ । त्यसैअनुसार ब्राह्मी लिपिको 'ढ' को आकृति बनेको देखिन्छ । 'र' को उच्चारण गर्दा जिभ्रो कम्प हुन्छ । त्यसैअनुसार ब्राह्मी लिपिमा 'र' को आकृति बनेको देखिन्छ । जस्तै ती वर्णका लिपिको नमूना निम्न प्रकारको छ ।

अ उ च ढ र

यसरी कतिपय लिपिहरू पाणिनिले बताएका स्वरयन्त्रको तत्त्वसंग तुलना गर्दा मिलेको देखिन्छ । साथै ब्रह्माजीले यही तत्त्वबमोजिम लिपि लेखिदिएको हुनुपर्छ । उक्त ब्राह्मी लिपि पाणिनिभन्दा धेरै पछिको हुनाले विकासको क्रमले गर्दा आकृतिको भङ्गीमा केही परिवर्तन भई कुनै वर्ण स्वरयन्त्रको कथनबमोजिम नमिले जस्तो पनि हुन सक्छ । तर यो तर्क पनि विचार गर्नुपर्ने विषय छ । अर्को कुरा लिपि भनेको चीज लिपेर तथा कोरेर देखाइए-कालाई लिपि भन्ने चलन छ । मसी लिपेर लेखेको वर्णलाई अक्षर तथा सूडरोले कोरेर लेखेको वर्णलाई उत्कीर्णाक्षर भन्दछन् । उत्कीर्णाक्षरको वर्ण ताडपत्रको पुस्तकमा पाइन्छ । त्यसकारण लिपिको अंकन उपर्युक्त स्वरयन्त्रका तत्त्वबाट बनेको भन्ने आभास आउँछ ।